

«ХТО ЙДЕ ВПЕРЕД, ТОЙ ЗАВШЕ БЛУДИТЬ»: ДО КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ У ТРАГЕДІЇ ГЕТЕ «ФАУСТ»

Валентина РИБАЛЬЧЕНКО (Кіровоград)

У статті, на основі аналізу першотвору та українського й російського перекладів, розглядається етілення морально-естетичної позиції Гете, його концепція людини у трагедії «Фауст». Стверджується думка про штучне випрямлення, лакування образу Фауста радянським літературознавством та однобічно негативне тлумачення пострадянською критикою. Підкреслюється складність та неоднозначність образу Фауста. Автор вважає, що головне в гетевському світогляді і творчості – ствердження цінності людського життя, заперечення будь-якої надмети, що виправдовує жертви в ім'я ідеологічних догм. Чільне місце в етичній системі Гете посідає не стільки уславлення людини, скільки віра у її милосердя, силу любові, що здатна відродити душу.

Ключові слова: компаративний, авторська позиція, інтерпретація, оригінал, світогляд, етика, логіка, митець, кліше.

В історії людства є вічні книги, багатство ідей яких неможливо вичерпати, і кожне покоління намагається прочитати їх, взявши насамперед те, що хвилює та болить найсильніше. Гетевський «Фауст» належить саме до таких книг, де автор та герой прагнуть відповісти на віковічні питання: що таке людина, в чому сенс її існування, як перевлаштувати цей недосконалий світ на гармонійний. Уроки Гете, «найбільшого апостола гуманності» (М. Рильський), і сьогодні дуже на часі. За словами Б. - І. Антонича, «із своєю всесторонністю цей поет, драматург, повістьяр, філософ, критик, ідеолог, теоретик, учений, природник, дослідник і т. д. є найбільшим виразником цього, що коротко називаємо «Європа» чи пак «європейська культура». Фаустівський світогляд є найкращим її завершенням. Сто літ уже йшли і ще довго йтимуть паломники до цього джерела чистого європеїзму. Для нас – народу між Сходом і Заходом – це джерело першої ваги» [1, с. 457].

Твору Гете присвячені сотні робіт. Майже всі читачі переконані, що квінтесенцією «Фауста» є слова: «Лишь тот, кем бой за жизнь изведен, жизнь и свободу заслужил».

Дійсно, все ніби логічно. Гете – представник епохи Просвітництва, століття Розуму, отже оптимістична просвітницька концепція людини йому максимально близька. Але не будемо

Вдень, бувало, дарма праця,
Як ті люди не пихтять;
А вночі вогні іскряться,
Вранці глянть – готова гать!
Жертв упало тут немало,
Ніччю – крики, зойки, шквал...

забувати, що друга частина написана вже в ХІХ столітті, і саме вона вінчає уявлення митця про долю людини, які, на нашу думку, досить далекі від оптимістичної ясності.

Кажуть, що для того, щоб зрозуміти поета, треба прочитати його твори, перекладені всіма мовами. Гете – один із світових письменників, який максимально наближається до цього ідеалу. В українського читача є можливість читати «Фауста» в перекладах М. Лукаша, Б. Пастернака, В. Брюсова, М. Холодковського, А. Фета. Компаративний аналіз оригіналу та перекладів на споріднені мови може бути додатковим джерелом інтерпретації твору, сприяти висвітленню авторської позиції, більш адекватному розумінню митця.

Ми спробуємо досягнути морально-естетичну позицію Гете, його концепцію людини, аналізуючи фінал трагедії, а саме п'яту дію другої частини, у перекладах М. Лукаша та Б. Пастернака.

У фіналі твору читач зустрічається з героєм, який отримав від царя шматок землі, що потерпає від морських приливів. Фаустом оволодівають мрії про майбутнє щасливе життя, яке він влаштує, відвоювавши у моря сушу. Про зміни, що відбулися не тільки із зовнішністю Фауста (він постарів), ми дізнаємося з розмови Філемона та Бавкіди, які розповідають мандрівнику про дивного сусіда:

Лишь для виду днем копрами
Били тьмы мастеровых:
Пламя страшное ночами
Воздвигало мол за них.
Бедной братии батрацкой
Сколько погубил канал!

Море полум'ям хитало...
Вранці глянть – готов канал.
Ох, безбожник він, завида,
Вже й на наше зазіха...
Од непевного сусіда
Недалеко до гріха.

(Пер. М.Лукаша)

Tags umsonst die Knechte lärmten,
Hack' und Schaufel, Schlag um Schlag;
Wo die Flämmchen nächtig schwärmten,
Stand ein Damm den andern Tag.
Menschenopfer mussten bluten,
Nachts erscholl des Jammers Qual
Meerab flossen Feuergluten,
Morgen war es ein Kanal.
Gottlos ist er, ihn gelüftet
UnsreHütte, unser Hain;
Wie er sich als Nachbar brüstet,
Soll man untertänig sein.

Намагаючись «нарядити справжній рай», Фауст сіє горе та нещастя. В очах міфічних старців, які є символом справжнього та вічного кохання на землі, він насамперед пов'язаний із нечистою силою, підкреслюється його безбожність, безсердечність. В оригіналі акцентується апокаліптичний, інфернальний характер діяльності Фауста: кровоточили людські рани, ночами лунав плач, полум'яна спека йшла в море.

Бери, не гербуй, все одно,
Чи рибу вгледити, чи судно!
У кого сила, в того власть!
Важливо – що, байдуже – як...
У мореплавстві я мастак:
Війна, торгівля і розбій –
Одно сукно, троєкий крій.

Man fängt den Fisch, man fängt ein Schiff,
Und ist man erst der Herr zu drei.

Man hat Gewalt, so hat man Recht-
Man fragt ums Was, und nicht ums Wie.
но не спрашивають «как».

Ich müsste keine Schifffahrt kennen:

Krieg, Handel und Piraterie,
Dreieinig sind sie, nicht zu trennen.

І хоча це слова Мефістофеля, Фауст не може не бачити того, що відбувається, він причетний до цього – адже саме за рахунок несправедного багатства герой хоче перевлаштувати життя, встановити справедливість. Тому слова радянського критика М. Вільмонта з передмови до видання «Бібліотека всесвітньої літератури» про те, що Фауст не співчуває жорстоким справам слуг Мефістофеля, хоча почасти й сам поділяє його думку, сприймаються як прагнення залакувати

Злой он, твой строитель адский,
И какую силу взял!
Стали нужны до зарезу
Дом ему и наша высь.
Он без сердца, из железа,
Скажет – и хоть в гроб ложись.

(Пер. Б.Пастернака)

Днями напролет шумели слуги
Кирками, лопатами – удар за ударом.
Там, где ночами мерцали огни,
На следующий день появлялась дамба.
Кровоточили человеческие раны,
Ночами раздавался плач.
Зной пламени уходил в море,
Утром здесь был канал.
Он – безбожник, он жаждет завладеть
Нашей хижиной, лесом.
Он, сосед, слишком кичится.
Приходится покоряться ему.

(Підрядковий переклад Н. Воронкової)

В обох перекладах досить багато алюзій з реаліями радянської дійсності, яка і для Лукаша, і для Пастернака була сучасністю. Скільки вождів в історії людства намагалося ошчасливити його і вслід за Фаустом могли повторити: «Ети люди мрачат постройку торжество!»

У володіннях Фауста господарює Мефістофель, і, звичайно ж, керується диявольськими правилами:

В открытом море дерзок взгляд,
Молчит закон, царит захват.
В ком больше силы – тот и прав
Никто не спросит: «Чье богатство?
Где взято и какой ценой?»
Война, торговля и пиратство –
Три вида сущности одной.

Ловишь рыбу, захватываешь корабль
Лишь тогда ощущаешь себя втройне
господином.

Кто наделен властью, тот и прав.
Спрашивают «что»,

Мне не следовало знать, что такое
путешествие на судне.

Война, торговля и пиратство –
Они едины и неразделимы.

образ, штучно випрямити його, підлаштувати під штампи та кліше ідеології [3, с. 26]. Українському перекладачеві вдалося абсолютно точно перекласти гетевські слова, що фактично стали визначенням епохи, у якій мета виправдує засоби (порівняйте підрядковий переклад оригіналу: «Хто наділений владою, той і правий. Питають «що», але не питають «як»).

Читачі пам'ятають, як зворушений був Фауст великоднім дзвоном, що втримав його від

самогубства, у першій частині трагедії. Зараз цей дзвін його дратує, отрує його кожен крок: «Проклятий дзвін! Він невлічно, / Мов зрадний

Непослушенство й перекір
Мені струїли владу й мир;
Тут увірветься під кінець
І справедливості терпець.
Das Widerstehn, das Eigensinn
Verkümmern zetrlichsten Gewinn,
Dass man, zu tiefer, grimmiger Pein,
Ermüden muss, gerecht zu sein.

Розправа над Філемоном та Бавкідою завдяки репліці Мефістофеля нагадує про долю біблейського Навуфея, який відмовився продати цареві свій виноградник, що межував із царськими, і був забитий камінням. Слова диявола оголюють суть бажань Фауста, позбавляють їх будь-якого ореолу, перекреслюють риторичку та висвітлюють авторську позицію.

Нам здається глибоко символічним, що Фауст, який увірував у власну непогрішимість,

Яка то втіха – чути бряк лопат!
Юрба, моїм покїрна цілям,
Землі дає належний лад,
Виводить перепони хвилям
І морю творить строгу грань.

Wie das Geklirr der Spaten mich ergetzt!

Es ist die Menge, die mich frönet,
Die Erde mit sich selbst versöhnet,
Den Wellen ihre Grenze setzt,
Das Meer mit strengem Band umzieht

У хвилини свого найвищого злету Фауст виведений сліпцем. Радянське літературознавство це пояснювало тим, що Гете був великим реалістом і не хотів видавати бажане за дійсне, тому й наділив свого героя даром прозріння майбутнього. І хоча осямоморонний образ сліпця, що провіщає майбутнє, дуже широко поширений у літературі, ми схильні бачити тут скоріше трагічну авторську іронію, засторогу для прийдешніх поколінь, застереження від надмірного втручання у природний хід розвитку. До речі, якщо згадати різке засудження Гете подій французької революції 1789–1793рр., то таке бачення логіки

Його(багно) ми мусим осушити
І тим наш подвиг довершити.
Мільйонам ми настачим місця тут
Стихію зборе їх свободний труд.
Простеляться лани широкополі,
Стада рясні заграють на роздоллі,
Круті горби зведе трудящий люд,
Укрие їх узорами споруд –
І заживе в цім краї, як у раї...
Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них.

Den faulen Pfuhl auch abzuziehen,

стріл, у серце б'є!» Милосердя, справедливість відступають перед бажанням здійснити свої плани попри все:

Сопротивляясь, эти люди
Мрачат постройку торжество.
Они упрямы до того,
Что плюну я на правосудье.
Сопротивление и настойчивость
Уничтожают прекрасные победы.
Глубокие, жестокие муки
Утомляют справедливость.

позбавився будь-яких сумнівів щодо правильності своїх вчинків, втрачає зір. Морок, який огортає героя, – свідчення не тільки фізичної сліпоти, а насамперед показник сліпоти душі. Сліпий Фауст уособлює Людство, яке, забувши про душу, засліплене жагою влади, самозакохано стверджує власну велич, оманливо сприймаючи бряк лопат лемурів, що риють йому могилу, за здійснення, втілення своїх замислів:

Как мне приятен этот стук лопат
Рабочие, их разобрал, толпою
Кладут границу бешенству прибоя
И, как бы землю примирив с собою,
Возводят вал и насыпи крепят.

Какое наслажденье доставляет
лязганье молота!
Я предаюсь этой массе,
Примираюсь с землей,
Которая создаёт волнам границу
И окружает море строгой лентой.

образу цілком у річищі позиції автора. За майже два століття, що сплинули після смерті письменника, ми не один раз мали можливість впевнитися в небезпеці так званої вченої сліпоти, яка в захопленні від прогресу в розв'язанні загадок природи, ствердженні всемогутності людини не бачить загрози моральної деградації. Перед Фаустом постає велична картина щасливого життя, він упивається масштабністю власних справ, забуваючи, що вже понівечив життя тих, заради кого старався, принісши їх у жертву власній прекрасній ідеї :

Я воду отведу из лужи.
Мильоны я стяну сюда
На девственную землю нашу.
Я жизнь их не обезопасу,
Но благодатностью труда
И вольной волею украсу.
Стада и люди, нивы, села
Раскинутся на целине,
.....
Лишь тот, кем бой за жизнь изведен,
Жизнь и свободу заслужил.

Спустит гнилую воду –

Das letzte wär' das Höchsterrungene.
 Eröffn' ich Räume vielen Millionen,
 Nicht sicher zwar, doch tätig – frei zu wohnen.
 Grün das Gefilde, fruchtbar; Mensch und Herde
 Sogleich behaglich auf der neusten Erde,
 Gleich angesiedelt an des Hügels Kraft,
 Den aufgewälzt kühn-emsige Völkerschaft.
 Im Innern hier ein paradiesisch Land.
 Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
 Der täglich sie erobern muss.

Український та російський перекладачі створюють універсальну картину раю на землі, використовуючи традиційні концепти щасливого життя, спільні для багатьох народів. Використання теперішнього часу в оригіналі та перекладі М. Лукаша засвідчує нескінченність процесу завоювання волі, ототожнюючи її зі щастям.

Фауст нагадує нам Едіпа, який успішно розгадує загадки Сфінкса щодо зовнішнього буття, але виявляється сліпим щодо загадок власної долі. Він володіє об'єктивними знаннями, як вплинути на екологію довкілля, але не знає, як зберегти екологію душі, як унебезпечити наслідки своїх вчинків. А знання, що не гарантує порятунку від потворних наслідків, – страшно. Показуючи шлях свого героя, Гете підводить читача до розуміння

Провидячи те щасне майбуття,
 Вкушаю я найвищу мить життя.
 Im Vorgefühl von solchem hohen Glück

Genieß ich jetzt den höchsten Augenblick.

Формально умови договору виконані: Фауст нарешті знаходить свій ідеал, ту мить, заради якої він заклав душу дияволу, отже Мефістофель має право на безсмертну сутність героя. У загибелі Фауста диявол бачить насамперед підтвердження своєї правоти та зганьблення Бога. Мефістофель ототожнює Щось і Ніщо, для нього «пройшло – це те ж, що й не було». Вінець триумфу Сатани – проголошення ідеалом одвічної пустоти, де немає ні двозначності, ні темряви. Але торжество Мефістофеля було недовгим, ангели викрадають душу Фауста, возносячи її на небо. Чорта вкотре ошукано! Гете допомагає нам знайти відповідь на питання, завдяки чому врятована душа героя, і таким чином дає надію людству: «У самому

Далось нам із лиха пут
 Шляхетний дух розкути:
 Стремління вічне й ревний труд
 Сподобляться покути.
 Любов одвічна над ним,

Это было бы самым большим
 Я открою миллионам просторы
 Ненадёжные, правда, но
 Плодородное зелёное поле,
 Так приятно на новой земле.
 Умный, трудолюбивый и сильный
 Поселится на холмах
 И будет здесь райская
 Лишь тот заслуживает такой
 Кто каждый день её завоевывает.

найвищої цінності буття – людського життя. Ніяка надмета, жодна надцінність не повинні затьмарювати інші цінності; жертвування людьми в ім'я ідеологічних догм споріднене з вірою у рятівну силу людської крові на язичницьких капищах. Альтернативою абсолютної надмети має стати полісистемність цілей, їх гармонія. Ці думки перегукуються зі словами іншого німецького генія, філософська доктрина якого була спотворена фашистською ідеологією: кров – найгірший свідок істини.

У утопічних мріях Фауста думка обганяє дійсність і не хоче бачити сумні наслідки своєї діяльності. Йому важливо не стільки побачити втілення свого ідеалу, скільки впевнитися, що цей ідеал знайдено:

И это торжество предвосхищая,
 Я высший миг сейчас переживаю.

В предчувствии такого высокого

счастья

Я наслаждаюсь сейчас этим

высшим мгновением.

Фаусті – невсипуща(невгамовна) до кінця життя діяльність, яка стає все вищою та чистішою і до того, це вічна любов, що послана до нього з неба» [6, с. 345]. Саме любов та прощення Гретхен дає Фаусту повне очищення, стає запорукою безсмертя його душі. У своєму прагненні до володіння кінечною істиною, у прагненні зрівнятися з Богом протагоніст Гете здійснив чимало помилок, приніс немало зла людям, не розкаявшись перед смертю. Змова з дияволом ніколи не проходить безслідно і в цілому ніколи не окупиться. Та великий гуманіст-просвітитель у своєму безсмертному творі стверджує, що любов, милосердя Боже вище за справедливість:

Спасен высокий дух от зла
 Произвольем божьим:
 Чья жизнь в стремлениях прошла,
 Того спасти мы можем.
 А за кого любви самой

Пильнуючи, витає,
І сонм святих псалмом гучним
Прибулого вітає.

Згадаймо, ще у пролозі на небі Бог висловлює впевненість у силах Фауста, який здолає всі перешкоди на шляху до істини: «Хто йде вперед, той завше блудить». Господь, дозволяючи Мефістофелю збурювати спокій Фауста, спонукаючи героя до дії, ніби використовує Зло як знаряддя для того, щоб провести людство во всі колах буття. Доля Фауста свідчить, що для Гете людина цінна саме своїм пошуком, прагненням до добра. Сьогодні ми бачимо у творі німецького генія не стільки оспівування сили та величі людини, скільки уславлення милосердя Божого, завдяки якому врятована безсмертна душа Фауста, – і завдяки цьому – спонукання до милосердя людського.

Саме сьогодні ми, як ніколи, розуміємо, що історія цивілізації свідчить на користь етики, моралі, заперечуючи безумовний пріоритет ідеї над життям. І образ гетевського Фауста допомагає прийти до думки, що лише розумом, за допомогою об'єктивних знань неможливо досягнути сенс буття людини на землі. Вища істина може бути пізнана лише мудрістю, яка включає в себе ірраціональне знання та віру.

В останні десятиліття досить поширене тлумачення образу Фауста як помічника Мефістофеля, підкреслення його диявольської суті, яка знайшла відображення у відсутності позитивних цілей руху, у русі по замкненому колу. Хочеться вірити, що наше суспільство вже пройшло етап тотальної переоцінки цінностей, позбавилося від спокуси поміняти «плюс» на «мінус», стало більш виваженим у своїх судженнях. Однобічно негативне розуміння образу Фауста, який постає «сатанішим самого Сатани», здається насамперед реакцією на безапеляційність недавньої критики, що штучно випрямляла

Ходатайство не стынет,
Тот будет ангелов семьей
Радужно в небе принят.

творіння Гете [Див.: 3; 5]. Сьогодні перед літературознавцями стоїть завдання позбавити класичні твори хрестоматійного глянцею, за багаторічними ідеологічними нашаруваннями побачити передусім автора з його болями та стражданнями за долю людини.

Ми знаємо, що Гете, за рік до смерті закінчив другу частину трагедії, запечатав її у конверт і запевнив відкрити його після своєї смерті. Що спонукало письменника до цього кроку? Генієві набридла прижиттєва слава? Чи, навпаки, він був не впевнений у тому, що друга частина рівновелика першій, боявся втратити прихильність читачів? Цей запечатаний конверт ніби послання нащадкам, які мають бути мудріші, ніж сучасники.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антонич Б. - І. Твори / Ред.-упоряд. М. Москаленко; упоряд. Л. Головата; авт. передм. М. Новикова. – Київ: Дніпро, 1998. – 591 с.
2. Васюкова Т. Е. Сатане самого Сатаны: новое прочтение трагедии Гете «Фауст» // Возрождение. – 1993. – №3/4. – С. 49–52.
3. Гете И - В. Фауст. Пер. Б. Пастернака / Йоганн-Вольфганг Гете. – М.: Художественная литература, – 1969. – 508 с.
4. Гете Й - В. Фауст. Пер. М. Лукаша / Йоганн-Вольфганг Гете. – К.: Дніпро, – 1981. – 540 с.
5. Ликинский С. В. Вариант прочтения трагедии И - В. Гете «Фауст» / С. В. Ликинский / Литература в школе. – 2003. – № 9. – С. 21–25.
6. Эккерман И. П. Разговоры с Гете / Эккерман И. П. – М.: Художественная литература, 1981.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рибальченко Валентина Костянтинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри зарубіжної літератури та компаративістики КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми компаративістики, перекладу, психології творчості.